

László Ferenc

Bartók Erdélye - Erdély Bartókja

„... mi a természet nyomán alkotunk“
Bartók Béla, 1928

A bánági születésű Bartók Béla első találkozásai Erdéllyel esetlegesek voltak, s nem sok igazi öröme tellett bennük. Apja 1888-ban bekövetkezett, fájdalmasan korai halála után, amikor édesanyjának kenyérmunkát kellett vállalnia és az elárvult család elbúcsúzott a nagyszentmiklósi gazdaiskola igazgatói lakásától, Bartókék hányattatott vándoréveknek néztek elébe. Ezek során a tízéves kisfiút a történelmi Erdélyhez földrajzilag is, szellemében is közeli Nagyváradon, a premontreiekhez írták be második osztályos gimnáziumi tanulóként. Egy nagynénjénél lakott, aki szeretettel gondoskodott róla. A befeléfordulásra hajlamos fiúnak, aki először kellett, hogy huzamosabb ideig nélkülözze édesanyja közelségét, bizonyára jót tett az öt unokatestvér közösségével való meghitt azonosulás, ha már az iskolában boldogtalannak érezte magát, és képtelen volt a beilleszkedésre. Zenére a székesegyház karnagya, Kersch Ferenc oktatta. Ő volt Bartók életében az első hivatásos zenetanár. Rengeteget tanult tőle, s még maradt volna bőven mit tanulnia, ám, mivel iskolai előmenetele gyenge volt, május 1-én kivették a gimnáziumból és hazavitték a mamához, aki akkor épp Nagyszőlősen tanított. Az 1892-93-as tanévben Bartók Pozsonyban ismételte meg a másodikikat.

1893 ősztől Bartókné az észak-erdélyi Besztercén tanított, s fiát a helybéli, német nyelvű, evangélikus gimnáziumba íratta be harmadikosnak. Bartóknak nyelvi nehézségei nem voltak, hiszen a családban németül is beszéltek, s jól is tanult, eladdig, hogy áprilisi elbocsátó igazolása szerint a 44-es létszámú osztály ötödik tanulója volt. Zongoratanára nem volt ugyan, de egy Schönherr nevű, hegedülő erdész személyében jó kamarazeneszre lelt, akivel Beethoven-szonátákat is játszottak. A besztercei epizódnak 1894 áprilisában Bartókné Pozsonyba való kinevezése vetett véget.

Összefoglalólag elmondhatjuk, hogy a Nagyváradon és a Besztercén töltött hónapok nem múltak el nyomtalanul a serdülő Bartók fölött, de aligha ébresztettek benne rokonszenvet Erdély iránt.

Erdély szellemiségével kerek tíz évvel később, 1904 nyarán találkozott, a Gömör megyei Gerlicpusztán. Az ifjú zeneszerző és zongoraművész, a budapesti Zeneakadémia végzettje, oda vonult vissza gyakorolni és komponálni. Egy ugyanott nyaraló budapesti családnak volt egy székely cselédje, Dósa Lidi, aki szívesen énekelgetett a gondjára bízott gyermekeknek. Bartók felfigyelt rá, és hét – vagy annál több – dalát lekottázta. Ezek a legkorábbi Bartók-gyűjtött népdalok. A Kodállal közös Egyetemes Népdalgyűjteménybe is bekerültek. A későbbi székelyföldi gyűjtések anyagához képest nem különösen értékes egyedek, de arra alkalmasak voltak, hogy az immár okleveles zongoraművész és zeneszerző érdeklődését felkeltse, és hogy elindítsák a népzene-kutatói pályán. A felfedezés Bartók zeneszerzői műhelyében is kamatozott. Még ott, Gerlicpusztán megírta egy Székely népdalt (Piros alma leesett a sárba...). Ez a legkorábbi népdalfeldolgozás a magyar zenetörténet Bartók Béla és Kodály Zoltán fémjelzte újkorában. Jellegzetesen századfordulós zene: már nem egészen a 19. század hangja, s a 20.-at is csak a második szakasz után következő utójáték előlegezi, az azonban hangsúlyosan.

A gerlicpusztai felfedezés új dimenzióval gazdagította Bartók zeneszemléletét. Továbbra is Bécsben kereste a nemzetközi zenei életbe való beilleszkedés mikéntjét, de a magyar népzene gyűjtésével és művészi feldolgozásával kapcsolatos tervek is élénken foglalkoztatták. 1905. március 18-án ismerkedett meg Kodály Zoltánnal, aki megerősítette érdeklődésében és szándékában, és sok alapfogalom tisztázásában volt segítségére, akihez ettől kezdve szoros művész- és munkatársi kapcsolat fűzte. Ekkoriban kezdett el népzene-gyűjtés céljával falura járni. Ugyancsak 1905-ben kért és kapott 1000 korona ösztöndíjat egy erdélyi gyűjtőútra, amelyet azonban 1907 nyaráig halogatott. Jól tette, hogy halogatta! Időközben az érdeklődő gyakorlott gyűjtővé fejlődött, és megismerte Vikár Béla népzenei fonogrammait, köztük számos székelyföldi – főleg udvarhelyszéki – leletet is. Megjelent első, Kodállal közös feldolgozássorozata, a Magyar népdalok. 1907 januárjában kinevezték a Zeneakadémia tanárává, ami lehetővé tette, hogy Budapesten telepedjék le. Július 1-én tapasztalatokban és önbizalomban megerősödve indulhatott el a nagy útra: Erdély legkeletibb vidékére, a Székelyföldre. Bodon Pál személyében úti- és munkatársa is akadt. Poggyászának legfontosabb darabja az ormóttan, súlyos Edison-fonográf volt. Biztonság kedvéért egy pisztolyt is vett magának a csikszeredai vaskereskedésben.

Mit talált Bartók a Székelyföldön? Először: nagy szegénységet, váratlanul rossz szállási és étkezési lehetőségeket, és egy küzdelmesen élő, nehezen szóra bírható népet, amelyet mindazáltal megszeretett. Másrészt: egy népzenei tündérországot. Olyan magyar népi dallamokat, amelyeket eladdig művelt zenész nem hallott, vagy ha hallott is, nem vett észre. „Megtaláltam a székely népdaltípusokat, amiről nem hittem, hogy léteznek“ – írta augusztus 17-én barátnőjének, Freund Etelkának. A mondat talányos, de akárhogy értelmezzük is, aligha vonatkoztatható másra, mint a magyar népdal régi stílusára, az ereszkedő szerkezetű, pentaton hangrendszerű dallamkincsre, amelyet vele egyidejűleg Kodály a Felvidéken ismert meg, s amely szemléletükben a magyarság Keletről magával hozott, legősibb zenei öröksége volt. Az úri osztályok elfeledték, de a végeken élő parasztság hűségesen megőrizte. A székelyföldi gyűjtés hozama 324 dallam volt, ebből 80, tehát az anyag negyede képviseli a régi stílust.

Amint hazaért, Bartók egy zongoraminiatúrben állított örök emléket a Székelyföldnek. Mindenki ismeri: Este a székelyeknél. A darab két tematikus anyaga a régi stílusú pentaton dallamok két mozgástípusát példázza: a parlando rubatót és a tempo giusto. Előbbi a zene és a szöveg, utóbbi a zene és az ütemes mozdulat, a tánc kölcsönhatásából alakult olyanná, amilyen. Az ellentétes dallamok közös nevezője az é'-d'-h'-á'-g'-é' félhangnélküli pentatónia, Bartók meggyőződése szerint a magyarság megkülönböztető zenei névjegye. A szomszédnépek pentaton dallamait mindig is magyar átvételeknek, magyar hatás jeleinek tartotta. Ma már tudjuk, hogy a pentatónia úgyszólván az egyetemes emberiség köztulajdona. Míg Európa nagy nemzetei a gregorián korálisban meg a Minnesangban rég búcsút mondtak neki, földrésznünk egyes peremvidékein még élteti a néphagyomány. A Székelyföldön, a magyar nyelvterület keleti végvidékén olyan népzenei klasszicizmus hordozója, amelyre minden magyar büszke lehet. Az Este a székelyeknél, Bartók legnépszerűbb zongoraminiatúrája ennek a korszakos felfedezésnek az alkotói leképezése.

Bár még többször visszatért Erdélybe – a Kalotaszeget, Torockót, a Mezőséget, Bihar megye magyar zárványfalvait, Maros megyét is megjárta –, ilyen nagy tömegű és ennyire értékes magyar népzenei anyagra egyazon vidéken nem lelt többet. Ezutáni kiszállásainak ide vágó összhozama 426 darab volt, ami a székelyföldi 324-gyel együtt kerekén 750 Erdélyben gyűjtött magyar népdalt tesz. Ezek nélkül elképzelhetetlenül csonka maradt volna a magyar népzeneről alkotott tudományos képe. Zeneműveiben is gazdagon jelenik meg ez a dallamkincs. Hogy csak az idézetszerűen megjelenített és feldolgozott népzenei egyedeket említsem,

Bartók már az Este a székelyeknél párdarabjaként megírta 1907-ben a Gyergyóból. Három csikmezei népdal című triptichont. Egységesen erdélyi az énekhangra és zongorára írott Nyolc magyar népdal forrásanyaga is. A Gyermekeknek első két füzetében 40 darab közül ötnek, a Négy régi magyar népdal című férfikari mű témái közül kettőnek, a Tizenöt magyar parasztdal című zongorasorozatból négynek, az énekhangra és zongorára írott Húsz magyar népdal közül hétnek, a 44 hegedűduó 14 magyar darabja közül kettőnek, a hatszólamú férfikarra írott Székely dalok témái közül ugyancsak kettőnek a témája Bartók gyűjtötte erdélyi magyar népdal. Feldolgozás-sorozataiban Vikár Béla, Molnár Antal és Kodály Zoltán gyűjtötte erdélyi magyar dallamokat is felhasználta. S mindez még csak egyik fele annak, amit „Erdély magyar hangja Bartók Béla alkotásában” cím alatt leltározhatunk, s talán nem is a jelentősebbik fele. Mert bár e feldolgozások esetében a népzenei forrás és a zenealkotások összefüggésének a tárgyi hitele bizonyításra nem szoruló nyilvánvalóság, talán többet nyom a latban, ami bizonyíthatatlan ugyan, de hitünk szerinti, tehát erkölcsi értékében magasabb rendű bizonyosság, nevezetesen, hogy a félhangnélküli pentatónia és az ereszkedő strófászerkezet s egyáltalán, a magyar népdal régi stílusa, amely az Este a székelyeknél óta Bartók személyes stílusának egyik alapvető állandója, az ő számára 1907 után is, mindhalálig az erdélyi magyarság hangja maradt.

1909 új, nem kevésbé korszakos felfedezés éve volt Bartók életrajzában. Erdélyben járván-kelvén, előbb-utóbb meg kellett ismerkednie a román népzenevel is. 1908 októberében, a színmagyar Torockón jegyzett föl először négy román népdalt. Közlői arra járó székelyhidasai lányok voltak. Bartók mégsem az ő vidékükön, nem Torda környékén kezdte el a román népzene gyűjtését, hanem Belényesen. Akkoriban egy odaváló román zenetanár, Cornelia Bușiția, Ioan Bușiția rajztanár felesége a budapesti Zeneakadémia hallgatója volt. Megismerkedtek, és a fiatalasszony meghívta a professzort, legyen vendégük Belényesen, kutassa ott a románok népzenejét. Bartók elfogadta a meghívást, és amikor 1909. július 19-én megérkezett Belényesre, már várt rá Bușițiaéknál két jó énekes hírében álló gyalányi lány. A gyűjtés rendkívül eredményes volt, ami részben a vendéglátók körültekintő gondoskodásának volt köszönhető, másrészt pedig annak, hogy a Fekete Körös felső szakaszának a színromán falvaiban Bartók egy ugyancsak ősi és ismeretlen, eredeti és rendkívül értékes, a magyar népzene régi rétegéhez képest merőben más népzenei klasszicizmusra lelt. Három hét alatt 14 faluból összesen mintegy 260 dallamot gyűjtött, ami, ha még azt a körülményt is figyelembe vesszük, hogy Bartók ekkor még nem tudott románul, pusztán csak mennyiségénél fogva is hatalmas teljesítmény.

A zeneszerző Bartók ennek a népi klasszicizmusnak is egy zongoraminiatűr képében emelt azonnal emléket. A címe Román népdal. Az op. 9/b jelzettel kiadott Vázlatok ötödik darabja. A népzenei eredeti egy háromsoros, parlando rubato előadású, alkalomhoz nem kötött, lírai dal, a gyalányi lányok énekelték Bartóknak, aki mindazokat a stíluselemeket megtalálta benne, amelyeket utóbb a bihari román népzene ősi rétegének sajátjaiként írt le. Leginkább a g' alaphangú f'-g'-h'-c'-d'' pentatónia eredeti szépsége ragadhatta meg, amelyben nemcsak félhanglépés van, de a bővített kvárt lépés is előfordulhat. A népdalnak azt a változatát dolgozta fel, amelyet a terepen jegyzett le. Utóbb, amikor a lejegyzést a fonogramm alapján pontosította, kiderült, hogy a dallam díszítései további hangmagasságokat is tartalmaznak: a g' és a h' között á'-t, a d'' fölött esz'-t is. Így a helyszíni lejegyzés f'-g'-h'-c'-d'' ötfokúsága úgyszólván szemünk láttára, azaz fülünk hallatára egészül ki ebben a dallamban f'-g'-a'-h'-c'-d''-esz'' (dó-ré-mi-fi-szó-lá-ta) hétfokúsággá, amit ma – Lendvai Ernő nyomán – általában akusztikusnak nevezünk, ami Bárdos Lajos szavával a heptatonia secunda (a második hétfokúság) egyik változata, vagy ahogyan másutt írja: a természeti skála. (Olyan dallamokat is talált Bartók, amelyekben a pentatóniát kiegészítő fokok nem díszítő, hanem főhangok.) A hétfokú, de nem diatonikus módusz, amelynek alaphangja fölött bővített kvárt és kisseptim hangzik el: ez volt a folklorista és a zeneszerző Bartók legértékesebb felfedezése az Úr 1909. esztendejében.

Bartók többször is visszatért Belényes környékére gyűjteni, 1913-ban külön kötetben adta ki bihari román gyűjtését. Kutató tevékenységét Erdély más román vidékeire is kiterjesztette. A Mócvidéken 327, az Avasban 92, Máramarosban 333, Hunyad megyében 496, Maros megyében 368 román dallamot gyűjtött. Elévülhetetlen érdeme, hogy megállapította ezeknek a vidékeknek, mint román népzenei dialektusterületeknek a sajátosságait. Nem rajta, hanem a történelmi eseményeken múltott, hogy a bihari és a máramarosi után nem jelent meg tervezett mócvidéki és bánági tájmonográfiája is, hogy tudományos alkotásában a hatalmas hunyadi anyagot egy, a teljes dallamanyagot is tartalmazó kötet helyett csak egy füzetnyi, dallampéldákkal meg-megtűzdelt tanulmány képviseli. Igaz viszont, hogy – meglehetősen anyagi erőfeszítés árán – kiadott egy úttörő műfajmonográfiát: a román kolindadallamoknak szentelt kötetet. Sajnos csak terv maradt egy másik tudománytörténeti úttörése: nem készíthette el azt a falumonográfiát, amelyben a bihari Havasdombró teljes népzenei vízcset szerette volna feldolgozni. Kilenc szerzeményében nem kevesebb mint 47 maga gyűjtötte erdélyi román dallamot dolgozott fel. A román népzenei idiómákat úgyszólván anyanyelvi szinten sajátította el, és a művészi átlényegítés kivételesen magas színvonalán alkotta újra; gondoljunk a Két román táncra vagy a Táncszvit romános epizódjaira, amelyekben nyoma sincs már a népzenei idézetnek, de amelyek nemzeti jellege teljesen egyértelmű. Merőben másként emelt maradandó emléket a román folklór szellemének a Cantata profanában, amelynek szövegválogát maga költötte két Maros megyei kolindaszöveg alapján. Legnagyobb méretű tudományos műve, amelyen úgyszólván haláláig dolgozott, a román népzeneinek szentelt hatalmas összefoglalás. Életének és alkotásának ismerői tudják, hogy minden román tájegység közül, ahol kutatott, Bihar maradt számára élete legvégéig a legkedvesebb: ahol először találkozott román falvak népével, és ahol már ott tartózkodásának első óráiban felfedezte az akusztikus hangzástípus pentaton magját, majd a teljes akusztikus hétfokúságot.

Félhangnélküli ötfokúság, akusztikus hétfokúság: Bartók zenei nyelvének, személyes stílusának két meghatározó állandója. Bartók stílusának legnagyobb hatású kutatójára, Lendvai Ernőre hivatkozom, aki a bartóki hangzásvilág két alaptípusát azonosította, hangzásvilágon a zene valamennyi vízszintes és függőleges hangviszonyát, a dallamot és az összhangzást is értvén. A Lendvai szerinti első alaptípus, a pentaton-kromatikus rendszer Bartóknál kétségkívül parasztszenei ihletből fakadt. „Bartók legjellegzetesebb kromatikus dallamai és harmóniai egyszerű pentatonikus alapmozdulatokra vezethetők vissza”¹ – írja Lendvai, s bizonyító példáit a II. hegedűversenyből, a III. zongoraversenyből, a Kékszakállú herceg várából, az Improvizációkból, a Kontrasztokból és más abszolút remekművekből veszi. Ezekben s más hasonlóban jutott el a Székelyföldön felfedezett régi stílus hangnemenjelképe, a félhangnélküli ötfokúság „az Értől az Óceánig”. A hangzásvilág másik alaptípusát Lendvai diatonikus-akusztikus rendszernek nevezi. Egy kulcsmondattal idézem: „A diatónia legjellegzetesebb alakja Bartóknál az ún. akusztikus hangsor (dó hangsor fi-vel és ta-val), például c-d-e-fisz-g-a-b-c és az akusztikus harmónia (C-dúr hármassal természetes szeptimmal: b-vel és akusztikus kvarttal: fisz-szel, továbbá nagyszexttel: „pasztorál-szexttel)”² Tekintsünk el attól a kicsinységtől, hogy Lendvai szóhasználatában a diatonikusnak más az értelme, mint általában (mert általában a Bárdos Lajos szerinti heptatonia primát tartja a világ diatóniának, ha úgy tetszik: a zongora fehér billentyűinek a hétfokúságát), és mondjuk ki: ennek az akusztikus rendszernek az alapélményét is a mi földünkön élte meg Bartók, az Erdélyi Szigetegység nyugati vidékén, a bihari románoknál. S hogy mit jelent e két alaptípus összessége Bartóknál és egyáltalán, arra vonatkozólag ismét Lendvait idézem, immár utóljára ez alkalommal: „a kromatikus és a diatónia nem két különálló, egymástól független rendszer, hanem egymás pontos rendszertani megfordításai. Egyikük sem lehet meg a másik nélkül: külön-külön mindegyikük csupán része az egésznek, s csak együttesen teremthetik meg a teljes zenei kozmoszt. Ebben áll a bartóki szintézis lényege.”³

Mit jelentett tehát a zeneszerző Bartók számára Erdély, a magyar nyelvterület keleti, és a román nyelvterület nyugati határvidéke, e két nemzet közös földje, ahol az első világháború előtt mind a magyar, mind a román parasztság még csaknem érintetlenül őrizte és élte a maga archaikus zenei idiómáit? Ha nem is „mindent” — mivel alkotói életében számtalan népi és műzenei hatást dolgozott fel és emelt be a maga személyes stílusába Bartók —, de igenis: a zenéjében kiteljesedett „teljes zenei kozmosz” egymást kiegészítő rendszereinek a forráshelyét, a „minden” kétpólusú elrendezésének a természeti igazolását.

Magyar népzene és új magyar zene című, 1928-ban tartott amerikai előadásában Bartók a maga és Kodály zenéjének több stílusjegyét ismertette. Fejtegetéseinek a vége felé kijelentette: „... napjaink harmóniarendszerének tizenkét hangját dallamilag és harmóniailag egyaránt a legrészletesebben kezeljük”. Majd hozzátette: „Természetesen sok más (külföldi) zeneszerző nem a népzene támaszkodva[,] intuitív, vagy spekulatív módon nagyjából ugyanabban az időben hasonló eredményre jutott, s ez kétségtelenül jogos eljárás. A különbség az, hogy mi a természet nyomán alkotunk, mert a parasztszene természeti jelenség.”⁴ Ez az idézet világít rá a legmeggyőzőbben arra, hogy mennyire fontos volt a zeneszerző Bartóknak a természeti jelenségek tisztelt népzenei forrás, mint igazolás. Ha egyszer a természetelvűség volt az, ami szemléletében az új magyar műzenét a kortársi zene egészén belül megkülönböztette!

Végső soron ez volt Bartók Erdélye: önnön alkotásának, zenei kozmoszának forrása és igazolása.

Erdély Bartókja? Hadd ne soroljam most fontoskodva, hogy mit tett Erdély Bartók emlékének életéséért, hogy melyik művét hányszor játszották a Királyhágón túl, hogy kik írtak róla nálunk könyveket, cikkeket. Az alapkérdés, amelyet e születésnapon lelkiismeretlenség volna megkerülnöm, így szól: méltó-e Bartókhöz Erdély – nem az így hívott földdarab, hanem az erdélyi társadalom?

Nem kérdéses, hogy a hagyományos, paraszti Erdély, amely oly sokat tudott neki adni, méltó volt hozzá. A mai művelt Erdély azonban, amely oly sokat köszönhet neki, nem az. Márcsak azért sem, mert ezerszer ritkábban él Bartók zenéjével, mintsem tehetné. De legfőképpen azért méltatlan, mert fényévi távolság választja el a Bartók tudományos és művészi alkotásából kisejtlő, módszeresen kifejezhető Erdély-képtől, Erdély Bartók-örökségtől. Abból, amit erdélyi gyűjtőútjain behordott, a bánási születésű Bartók, láttuk, egy egységes világegyetemet tudott felépíteni, amelynek két tartóoszlopja: a Keleti Kárpátok belső lejtőin, az Olt és a Maros felső szakaszán élő magyarság és az Erdélyi Szigethegység legnyugatibb tömbjét, a Fekete Körös vidékét lakó románság parasztszeneje. Bartók mindhalálig hű maradt a maga Erdélyéhez, holott fizikailag megfosztották tőle: tudjuk, Trianon után csak hangversenyezni járhatott át az új határon, népzenei kutatásainak folytatásáról szó sem lehetett. Nekünk Trianon után is otthonunk Erdély, hazánk, ahol élünk és halnunk kell. Csak szellemileg kellene felnőnünk az esélyhez, amellyel odaszülettségünk – anyanyelvünkre való tekintet nélkül – mindannyiunkat megajándékoz. De hol az az erdélyi polgár, aki ma a Bartók példamutatásához hasonlítható egységben éli meg a szellemi Erdélyt és benne önnön erdélyiségét?

Ez az Erdély nem az az Erdély. Ahol Bartók járt, egy Éden volt, amelyben „a parasztszemélyiségnek más népek iránt nyoma sincs és sohasem volt. Békésen élnek egymás mellett; mindegyik a saját nyelvén beszél, saját szokásait követi és természetesen veszi, hogy másnyelvű szomszédja ugyanezt teszi. ... A parasztszemélyiség között békesség uralkodik; – gyűlölködést másfajta ellen csak felsőbb körök árasztanak.”⁵ Két világháború, s az azokat követő békétlen évtizedek megsemmisítették ezt az Édent. Uszítanak még olykor a felsőbb körök, de az alsóbb néposztályok – s persze a középosztály tömegei is – maguktól is készségesen uszulanak a másnyelvű honfitársak ellen. Az erdélyi lét ma: az egyik tartóoszlop körüli összefogás a másik tartóoszlop körül összefogással szemben. Az erdélyi gondolat ma: kegyes és célzatos, önrdekelvű visszatekintés a szebb múltba. Nem egy közös múltba, hanem kinek-kinek a magáéba. A jövő: csupa fenyegetés.

A mai Erdély nem érdemelne új Bartók Bélát.

*

Utóirat. „Ez a Magyarország sem az a Magyarország. A mai Magyarország sem érdemelne új Bartók Bélát” – próbált valaki vigasztalni (?) e szöveg felolvasása után. Az együttérzésre és továbbgondolásra valló visszajelzés feldúsította a keserű szokimondás kataraktikus élményét. Akkor döntöttem el, hogy – hangképekkel tarkított, kottapéldákkal kísért – előadásomat írássá, olvasmányá szerkesztve is a nyilvánosság elé viszem. (Kolozsvár, 2000. április 9.)

Jegyzetek:

1 Lendvai Ernő: Bartók költői világa. Budapest 1971, 443.

2 Ua., 455

3 Ua., 456.

4 Bartók Béla összegyűjtött írásai. Közreadja Szöllősy András. Budapest 1966, 757.

5 Ua., 605.

2000. március 25-én, Bartók 119. születésnapján, a Debreceni Egyetem Konzervatóriumának hangversenytermében tartott előadás szerkesztett szövege.